

Frådstenskirker

– især i Slangerup

Af Henrik Græbe

1. Indledning

I Danmark er en række tidligmiddelalderlige kirkebygninger opført af det særprægede, smukt gyldne materiale, som i folkemund kaldes for frådsten, fordi det til udseendet ligner skummet eller fråden i strandkanten. I geologisk forstand er det et kemisk sediment (1). Hvor grundvandet når frem i kildemundinger, afsættes og karboniserer den kalk, der er ført med fra undergrunden, og efterhånden som de organiske urenheder forsvinder, ligger en hullet kalkforekomst tilbage i kildevældet. Frådstenen, der også benævnes kildekalk eller kalktuf, ligger således let tilgængelig i overfladen, og den nybrudte sten er forholdsvis blød, let bearbejdelig med kniv eller økse, men hærder snart under luftens påvirkning. I Italien ville man kalde den travertin.

Danmark hviler for en stor del på kalkgrund, og i det bakkede morænelandskab er der rige muligheder for frådstensdannelser, der også forekommer i næsten alle landsdele, om end i overvejende små enheder. Nogle af de største lejer er for Sjællands vedkommende i Maglekilde og Vintremøller ved foden af Roskilde fjord og Isefjord, og i det østlige Jylland i ådalene omkring Vejle og ved Skanderborg sø. Frådstenskirkerne er naturligt koncentreret til omegnen af disse brudsteder.

Ved arkæologiske udgravninger i kirker, som er hi-

storisk belagt fra 1000-tallet, har det vist sig, at frådsten var det foretrukne bygningsmateriale. Dette er vel en af grundene til, at frådstensmurværk generelt betragtes med ærefrygt, som levn fra den første stenbyggertid, en opfattelse der så kan styrkes af, at de små frådstensbrud ret snart må have været tømt for velegnet bygningssten. De skønsmæssige bygningsdateringer strækker sig heller ikke længere end til første halvdel af 1100-tallet.

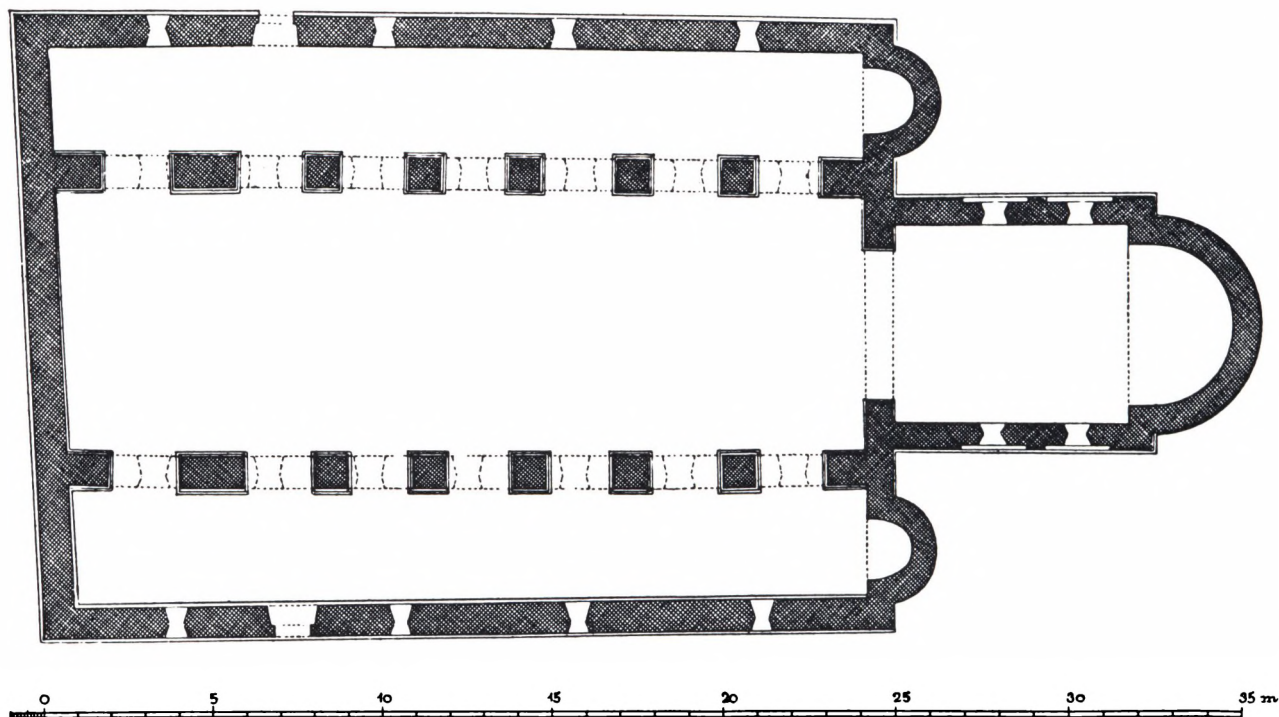
Tilsammen danner frådstenskirkerne ikke en gruppe, men dukker op forskellige steder i landet og altså primært i tilknytning til brudstederne. Når de her behandles under én rubrik, er det for i al korthed at give baggrunden til de foreløbige udgravningsresultater fra Slangerup i Nordsjælland. Denne var en købstad i middelalderen, og her er to frådstenskirker blevet udgravet, den ene en meget stor basilika, som ved de historiske kilders hjælp falder godt på plads i tiden omkring 1100, medens den anden, en mindre sognekirke ved siden af, må placeres så sent som til Valdemar den Stores tid i anden halvdel af 1100-tallet. Sidst nævnte datering er sandsynlig alene af historiske grunde, og forekommer bemærkelsesværdigt sen sammenholdt med det øvrige frådstensmateriale, i det mindste som dette tegner sig ud fra sammenligningsprincippet. Med Slangerup befinder man sig imidlertid i udkanten af det store frådstensområde omkring

Roskilde, og den lille sognekirke i Slangerup giver en anvisning om, at der ved bedømmelsen af frådstenskirker også skal regnes med den for sammenligningsprincipper og dateringer så ubehagelige traditionsdannelse, som trækker alt ud i tid.

S. Clemens I (nuværende Skt. Jørgensbjerg) i Roskilde er den indtil videre eneste møntdaterede frådstenskirke. Det var en lille bygning med kvadratisk kor uden apside og et afstumpet skib uden fundamentsgrøft til vestmuren, som formodes at have været af træ. Mod vest tilføjedes formentlig straks en lille vestbygning, og i fundamentsgrøften til denne er en møntskat fremdraget, der daterer bygningen til om-

kring 1040 (2). S. Clemens ligger ikke langt fra Roskilde domkirke ved bunden af Roskilde fjord, og for domkirkens vedkommende er fremsat formodninger om, at den ældste stenkirke fra umiddelbart efter 1026 kan spores som en enskibet bygning med kvadratisk kor inden for den nuværende domkirkes mure (3). Muligvis drejer det sig dog blot om et frådstensfundament eller afretningslag til den ad arkæologisk vej bedre kendte domkirke fra biskop Svend Nordmands tid 1073-1088 (4).

Fig. 1. Roskilde Vor Frue kirke. Rekonstruktionsplan, undersøgt og tegnet af C.G. Schultz 1933-34.

I Roskildekrøniken (omkr. 1140) og senere hos Saxo (ca. 1180-1220) nævnes denne biskop Svend Nordmand som bygherre for i alt fire meget store kirker på Sjælland, foruden domkirken også Vor Frue kirke i Roskilde, samt kirkerne i Ringsted og Slagelse. Selv om krønikernes mål er en forherligelse af Roskilde bispesæde, og selv om biskop Svend jo nok har fået kongelig bistand til sin bemærkelsesværdige byggeaktivitet, så må fortællingerne indeholde den kerne af sandhed, at de fire kirker er opført så nogenlunde inden for samme tidsrum (5).

Bedst kendt af de fire er Vor Frue kirke i Roskilde (fig. 1), der delvis står endnu, og i øvrigt er blevet grundigt udforsket af C.G. Schultz i 1930'erne (6). Det er en treskibet pillebasilika, hvor midtskibet er bredere end koret, som igen er bredere end apsidens. På samme måde afsluttes sideskibene med hver sin smalle apside. Udvendig er således alle østhjørner frie, både på midtskib, kor og sideskibe, og der sker en slags aftrapning af bygningsdelene mod øst. Denne »danske« østplan genfindes hos mange af frådstensbasilikaerne her i landet, men der er ikke direkte forbillader til den andetsteds, og Hubert Krins, der senest har behandlet spørgsmålet, anser det for mest troligt, at det er en reduceret udgave af kirkeplanen med tværskib og østapsider (7). Vor Frue kirke har ikke oprindeligt haft tårnparti, men de kvadratiske piller i midtskibet ender længst i vest med rektangulære piller, hvilket tyder på en eller anden form for vestopbygning indvendig i kirken. Udvendig har den i enkelthederne været smykket med lisener og skråkantsokkel.

Domkirken i Roskilde, som altså også tilskrives Svend Nordmand, har haft omtrent de samme mål som Vor Frue kirke i midtskib og sideskibe, medens østpartiet er ukendt. Der er her dog stor sandsynlighed for et tværskib, og i vest har domkirken haft et

stort tredelt vestparti med fremskudt kvadratisk midtparti med trappetårne og en stor vestportal. Derimod har Svend Nordmands kirke i Ringsted været enskibet med smallere kor og østapside, og mod vest viser en større murbredde, at der har været et i eksteriøret accentueret vestparti. Endelig viser kirken i Slagelse et tredelt vestparti, medens sporene længere mod øst i hvert fald ikke modsiger en østplan i lighed med Vor Frue i Roskilde (8).

Når Krins betegner den »danske« østplan i Vor Frue, Roskilde, som en reduceret udgave af kirkeplanen med tværskib og østapsider, er det ud fra den betragtning, at et land, der savner en stenbyggertradition, næppe selv vil finde frem til en særlig planløsning. Den markante forskel, som er mellem de fire store frådstenskirker fra samme tid, viser også hvordan forbillederne er hentet hjem udefra, og måske valgt helt vilkårligt i det rige materiale udenlands. Det kunst- og bygningshistoriske sammenligningsprincip kommer her til kort, og ville vel ikke uden de skrevne kilders hjælp have ført til den slutning, at de fire kirker er fra en og samme tid.

På Fyn beherskes billedet af den noget senere, store Skt. Knuds kirke i Odense, hovedsagelig opført i de sidste år af 1000-tallet (9). Det er en treskibet pillebasilika med tværskib og østapsider, men her har koret samme bredde som midtskibet, og det romanske kvadratsystem er slået igennem.

I Jylland genfindes atter slægtninge til Roskilde Vor Frue kirke i Starup ved Haderslev og i Tamdrup ved Horsens. Først nævnte er måske aldrig blevet færdigbygget og er i nyere tid rekonstrueret til ukendelighed, medens den treskibede søjlebasilika i Tamdrup står endnu. Kalkmalerierne i triumfbuen her har Poul Nørlund dateret til ca. 1125, og dette ændres ikke ved nylundne kalkmalerier på midtskibets højmur (10).

Fig. 2. Kortet viser beliggenheden af Roskildebispen Svend Nordmands fire frådstenskirker på Sjælland, regnet fra vest Slagelse, Ringsted og Roskilde med de to, domkirken og Vor Frue. Derudover er de treskibede frådstensbasilikaer markeret i Jylland fra syd, Starup, Tamdrup og Asmild, på Fyn Skt. Knuds kirke i Odense og nordligst på Sjælland Slangerup.

Endvidere skal blandt de treskibede frådstenskirker nævnes Asmild kirke ved Viborg, hvor det karakteristiske vestparti med vestapside og tårne, der helt adskiller den fra de øvrige eksempler, tilsyneladende ikke har tilhørt det oprindelige anlæg (11).

Til de store tidligromanske bygningsværker i frådsten hører Vor Frue kirke i Århus, der indtager en særstilling med enskibet planform og hallekrypt. Ud fra jævnføringer med det mere sikre udenlandske materiale, er den blevet placeret i de første årtier efter Svend Estridsens nyordning af de danske bispedømmer omkring 1060 (12). Og på Århussegen skal selvfølgelig yderligere nævnes Veng kirke, der ligeledes er noget helt for sig, med vestparti og korsarme i to etager.

Den overvejende del af frådstenskirkerne udgøres af de gennemgående mindre enskibede sognekirker. Centralt i Østjylland og omtrent midtvejs mellem Starup og Tamdrup er som tidligere nævnt en koncentration af frådstenskirker på Vejleegnen, hvor blandt andet Jelling kirke genfindes. Her gør sig åbenlyst en egen tradition gældende, og kirkerne er alle – næsten uden undtagelse – med den enkle planform bestående af skib og retafsluttet kor uden apside.

Også på Fyn og især på Sjælland er der mange eksempler, hvor det anes, at en tradition spiller ind ved valg af bygningsmateriale. På Sjælland skal blot nævnes Slaglille kirke tæt ved Sorø, hvor frådstenen er benyttet nærmest som en dekoration på en kampestensapside, og her kan kilderne tolkes derhen, at kirken er opført op imod 1100-tallets midte (13). Tveje Merløse kirke ved Holbæk kan ligeledes nævnes, med de særegne vesttårne af frådsten som afslutning på en kampestenskirke. På grund af tårnene, og vel især på grund af frådstenen, er kirken sat i forbindelse med Svend Nordmands domkirke i Roskilde, men repræsenterer en helt anden og typemæssig senere »sachsisk« vestløsning med lige vestfront. Domkirken derimod har haft et regulært »vestværk«, fremhævet i vestfacaden. Op igennem Horns herred mellem Roskilde fjord og Isefjord ligger atter flere landsbykirker

opført af frådsten og både med og uden apside, herunder den større apsiskirke i Skibby, der nævnes som købstad i 1200-tallet lige som Slangstrup (14).

Mange flere eksempler kunne og burde måske nævnes, men materialet er gammelt og velkendt og udførlig behandlet så mange steder, se blot Francis Beckett, Danmarks Kunst I. I nærværende sammenhæng skal det blot fremholdes, hvor forskelligartede frådstenskirkerne er og hvor geografisk spredt de ligger. Deres dateringer spænder utvivlsomt vidt. S. Clemens i Roskilde er fra ca. 1040, og dertil nævner kilderne den første domkirke af sten, opført straks efter 1026, og kan man tro andet end at med sten i Roskilde menes frådsten. For de mange sognekirkers vedkommende er den almindelige opfattelse, at størstedelen stammer fra begyndelsen af 1100-tallet og ialfald er ældre end 1150.

På Sjælland er langt de fleste kirker fra 1100-tallet opført af rå og kløvet kampesten, og benyttelsen af frådsten i visse områder må da ud over hvad der kan tilskrives traditionen eller dekoration have indebåret særlige betingelser i ejerforholdene til brudstederne. De må antages at have været kontrolleret af kongen eller domkapitlet (15).

2. S. Marie og S. Nicolai kirke i Slangstrup

I Slangstrup lod Erik Ejegod (1095-1103) opføre en kirke (16). Vi ved dette fra Saxo, der fortæller, at kongen fra sit ophold i Byzans sendte relikvier hjem til Lund og Roskilde, og »desuden til Slangstrup en splint af Herrens Kors samt den hellige Nicolaus' ben, thi han ville ikke lade sin fødeby Slangstrup være uden hellighed. Han havde nemlig også bygget kirken der i byen, og dens alter skal være rejst på selv samme sted, hvor han kom til verden«.

Da Slangstrup købstads historie blev udgivet 1931

(17), var denne fortælling alt, man kendte om den forlængst nedrevne kirke. Det var også kendt, at der skulle have ligget et cisterciensnonnekloster i byen, viet til Vor Frue og desuden mere ualmindelig for et nonnekloster viet de søfarendes helgen S. Nicolaus. Det var jo netop hans relikvier kongen havde sendt hjem fra Byzans, men da man intet kendte til om bygningerne, hverken kongens kirke eller klosterkirken, var der heller ingen anledning til at tro, at det var kongens kirke, der senere hen var blevet klosterkirke. Der blev endda sat eftertrykkeligt spørgsmålstejn ved, om Saxo overhovedet hentydede til købstaden Slangstrup, eller om det måske snarere var en gård af samme navn tæt ved Ringsted, og at det var der, Erik Ejegods kirke skulle søges. Denne tvivl har været særdeles livskraftig og lever endnu i bedste velgående, selv om Charles Christensen ved udgravninger på klostertomten 1936 påviste, at klostret har været bygget til en ældre frådstenskirke. Denne minder i meget om Vor Frue kirke i Roskilde og kunne da tidsmæssig sættes i forbindelse med Saxos fortælling om Ejegod. Klostret derimod er først kommet til i Valdemar den stores tid (18).

Udgravningerne i 1936 dækkede den østre halvdel af klostertomten med kirkebygningen i nord, og suppleredes 1945 med en undersøgelse af vestpartiet, samt 1973 med en begrænset undersøgelse af kirkens østparti endnu engang. Det samlede resultat af disse undersøgelser er præsenteret i Danmarks Kirker, og det bliver ved sammentegningen en anelig frådstensbasilika på i alt 51 m i længde. Det er mål svarende til Roskilde domkirkes ved samme tid (med det hypotetiske østparti).

Den store basilika i Slangstrup har været treskibet med et kor noget smallere end midtskibet og afsluttet med østapside på samme måde som sideskibene. Et

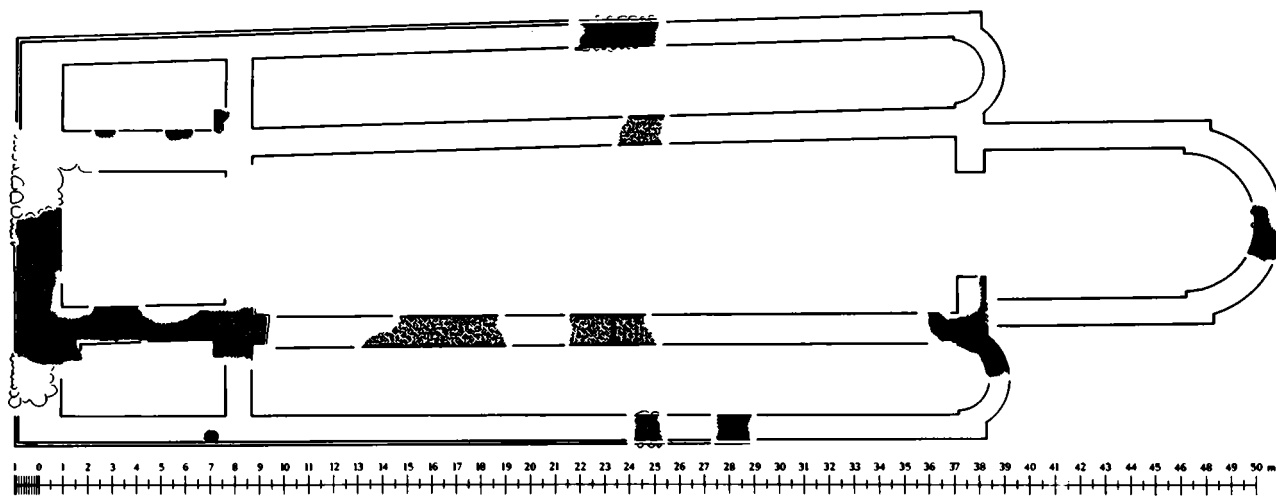

Fig. 3. Erik Ejegods kirke i Slangstrup. Rekonstruktionsplan. Undersøgelser 1936, 1945 og 1973. Tegnet af Elna Møller 1973. Vedrørende østpartiet står spørgsmålet om korets nøjagtige længde åbent, såvel som der er uklarhed om apsidens bredde i forhold til koret. Foruden de krydsskraverede partier er den nøjagtige placering og tykkelse af søndre kormur kendt på det sted, hvor den støde op til triumfmuren.

tredeelt tårnparti har dannet vestafslutning (fig. 3). På kampestensfundamentet var lagt et afretningslag i fundamentets fulde bredde, bestående af frådstenskvadere eller flager, og på dette var den udvendige sokkel sat med en profil af faldende karnis på skarpkantet rille. Indvendig har alene afretningslaget været afdækket, og om midtskibets højmur har været båret af aflange eller kvadratiske piller eller søjler, vides ikke. Fra murenes opbygning i øvrigt kendes blot et mindre facadeparti fra korets sydøsthjørne, der genfandtes nedstøt på jorden. Det viser et udsnit af en kassemur beklædt med frådsten samt en svagt fremspringende hjørnelisén.

De få og spredte oplysninger om denne basilika sætter den uomtvisteligt i forbindelse med Roskilde Vor Frue kirke, og efter undersøgelserne 1973 endnu mere direkte end tidligere. Der har således også her været den »danske« aftrapning mod øst, med koret smallere end midtskibet. Målforholdene ligger tæt på begge biskop Nordmands kirker i Roskilde, medens det store vestparti nærmest fører tankerne hen på domkirken. Med denne har den måske også den lille detalje med afretningslaget fælles. Ret beset ville det ikke støde på større hindringer, at datere basilikaen i Slangstrup til domkirkens og Svend Nordmands tid, men det lader sig ikke gøre med Saxos oplysninger.

3. Skt. Mikæls kirke i Slangstrup

Det højeste punkt i Slangstrup ligger knap hundrede meter fra basilikaen og indtages i dag af den statelige Skt. Mikæls kirke, der stod færdig 1588 i let ungrenæssance, men bygget ind til et ældre, robust vesttårn, formentlig fra 1400'rne (19). Den ældre Mikælskirke

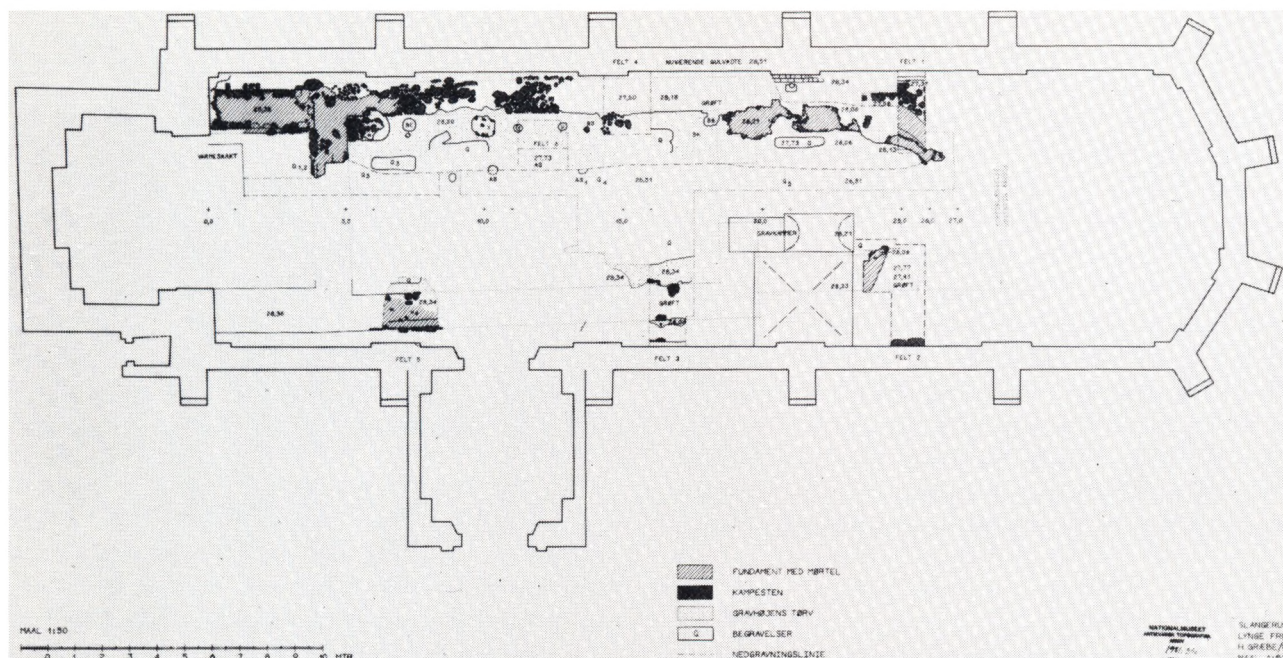
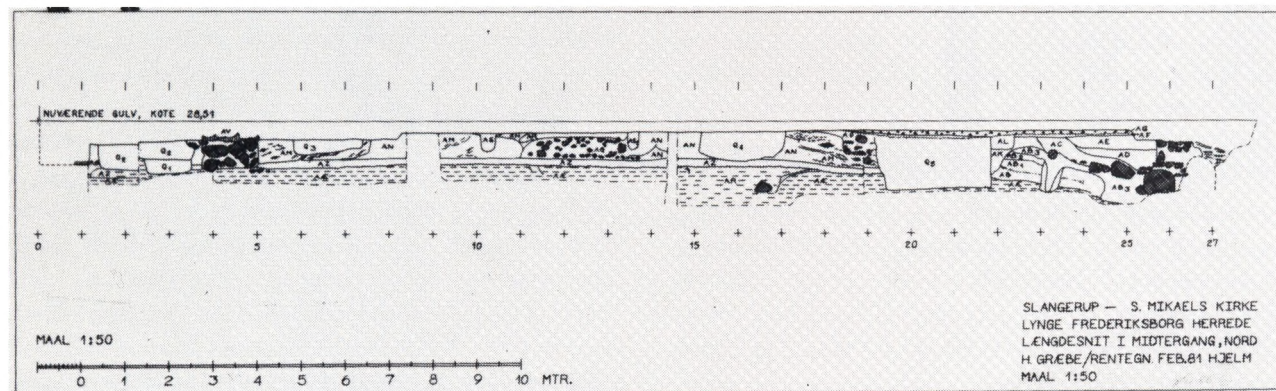

Fig. 4. Sct. Mikæls kirke i Slangerup. Udgravningsplan, H. Græbe 1978.

Fig. 5. Sct. Mikæls kirke i Slangerup. Udgravningssnit, H. Græbe 1978.

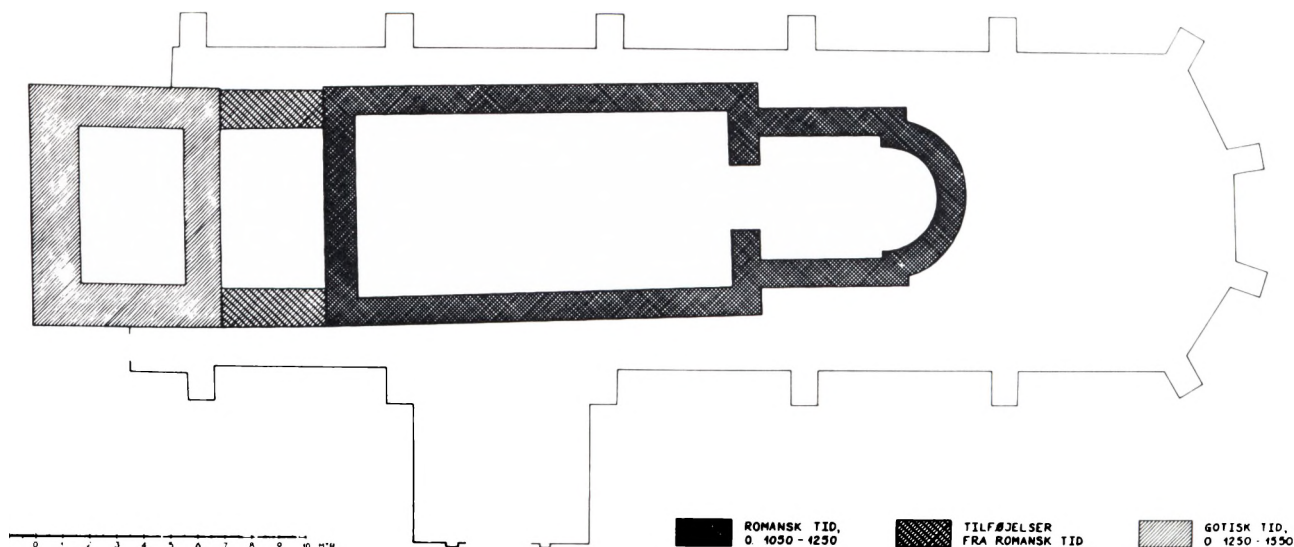

giver sig ellers kun tilkende på tårnets østmur, hvor et tagspær har efterladt aftryk. Udgravningen i kirken formede sig principielt meget enkelt med fjernelse af fyldstøv under trægulvet i nordre stolerække, samt nedgravning i den brede midtergang langs nordre stolerækkes fodrem, således at der fremkom en længdeprofil gennem hele kirken (0-27 m). Dette suppleredes senere med nogle kontrolgravninger i sydsiden.

Som det ses på længdesnittet (fig. 5), er bakketoppens oprindelige overflade bevaret intakt med et jævnt jordlag (AZ) over bundleret. På jordoverfladen har der i forhistorisk tid været anlagt en lille gravrøse (11-14 m), og så har græstørv været stablet op til en gravhøj (AN, AM). I højens kant har været store kampesten, enten til en randkæde eller til sekundærbegravelser (25-27 m). På disse meget store kampesten er sene-

re opført en kirkeapside af frådsten, medens fundamenterne til det kvadratiske kor er gravet ned gennem gravhøjen. Sporene efter koret var utydelige i overfladen, men grundstenen til vestmuren kom frem i snittet (18,5-19,5 m), efter at få centimeter af gravhøjens tørv var blevet fjernet i længdeprofilen. Det fremgår heraf, at fundamentet til korets vestmur ikke har været gennemgående fra nord til syd, og at triumfbuen således har været beregnet fra starten. Dermed udelukkes tanken om at apsiden og koret oprindeligt skulle have udgjort et lille kapel for sig, og fra korets vestfundament strækker skibet sig mod vest uden afbrydelser i gravhøjens græstørv frem til det kraftige kampestens-

Fig. 6. Skt. Mikæls kirke i Slangørup. Rekonstruktionsplan ved H. Græbe. Tegnet af T. Hjelm 1981.

fundament (4-5 m) til skibets vestgavl. Til koret har da været lagt et regulært rektangulært skib. Heller ikke i gravhøjens overflade var der spor efter andre grundnedgravninger, og i de tømte fundamentsgrøfter ingen spor efter en tidligere trækonstruktion.

Resultatet af udgravningen bliver altså en ganske almindelig sognekirke (fig. 6) med mål og proportioner, som synes at svare ret nøje til andre frådstenskirker på egnen, for eksempel Skuldelev kirke på den anden side af Roskilde fjord (20). Slingerupkirkens østparti har været opført af frådsten, medens der i vestenden udelukkende blev fundet spor af kridtsten, hvilket kan hænge sammen med, at vestenden er senere eller ombygget i forbindelse med tilkomsten af et vesttårn. Usikkerheden skyldes den akavede byggegrund tværs hen over en gravhøj, som er blevet gravet af ved hver ny aktivitet. Når gravhøjen nu praktisk talt er væk, kan der teoretisk set have stået en mindre træbygning på toppen før stenkirken, men intet i den homogene tørvbund kunne tydes i den retning.

4. Slingerup

Bebyggelsen i Slingerup er vokset frem på sydskråningen af en ret stejl bakke ned mod det brede mose-
drag omkring Græse å. Passagen over dette vanskelige sted har formentlig til alle tider været via den dæmning, som benyttes endnu (fig. 7), og det har været en vigtig passage. Det er det gamle hovedstrøg, der strækker sig diagonalt hen over Sjælland og leder de vejfarende fra Storebælt til Helsingør og Skåne – eller omvendt – og langs denne rute ligger på nogenlunde jævne afstande fra hinanden Slagelse, Ringsted, Roskilde og Slingerup. De først nævnte er betydende middelalderbyer med Svend Nordmands kirker, medens Slingerup fra den tid blot er kendt med en storgård. Den må have ligget halvvejs op i bakken straks

efter passagen over dæmningen fra syd, og her opførte Erik Ejegod den store basilika. Er forudsætningerne til denne alene hans fødegård, eller har her allerede da været en mere omfattende bebyggelse på niveau med de andre, og skal kirken mon ses i forbindelse med de øvrige langs ruten, selv om den er noget senere?

Har der været en bebyggelse tidligere end 1100 i Slingerup, må der også have været en kirke, og det har været nærliggende, at tænke på Mikaelskirken som en mulighed øverst oppe på toppen af bakken. Udgravningen her har kun afdækket en ganske almindelig sognekirke, som ikke er ældre end basilikaen, da den i modsætning til denne er opført efter romansk kvadratsystem. Af samme grund kan den heller ikke være samtidig, rent bortset fra, at den store kirke opførtes til forherligelse af kongen og kongeslægten og dermed vel skulle dominere og tildrage sig de vejfarendes bevågenhed. Søgtes der endelig en tilkomstid for Mikaelskirken senere end basilikaen, findes der, med de få oplysninger vi har om Slingerup, et veldefineret tidspunkt, da basilikaen blev overladt til et nonnekloster. Så har byens folk haft brug for deres egen kirke, og den skulle i så fald være opført i Valdemar den Stores tid (1157-82). Det er dette, som sammenlignet med det øvrige frådstensmateriale forekommer sent, og det maner i hvert fald til en vis forsigtighed med begejstringen over frådstenskirkerne høje alder. De opførtes tilsyneladende på gammelt manér helt frem til den tid, hvor teglstenen overtager føringen blandt bygningsmaterialerne.

For et så traditionsbundet materiale som frådstenen er sammenligningsgrundlaget svagt, og når de historiske kilder tier og der i en udgravning hverken er daterende mønter eller materiale til naturvidenskabelig datering, kunne det måske se dystert ud med mulighederne for nogensinde at opnå et bedre resultat end

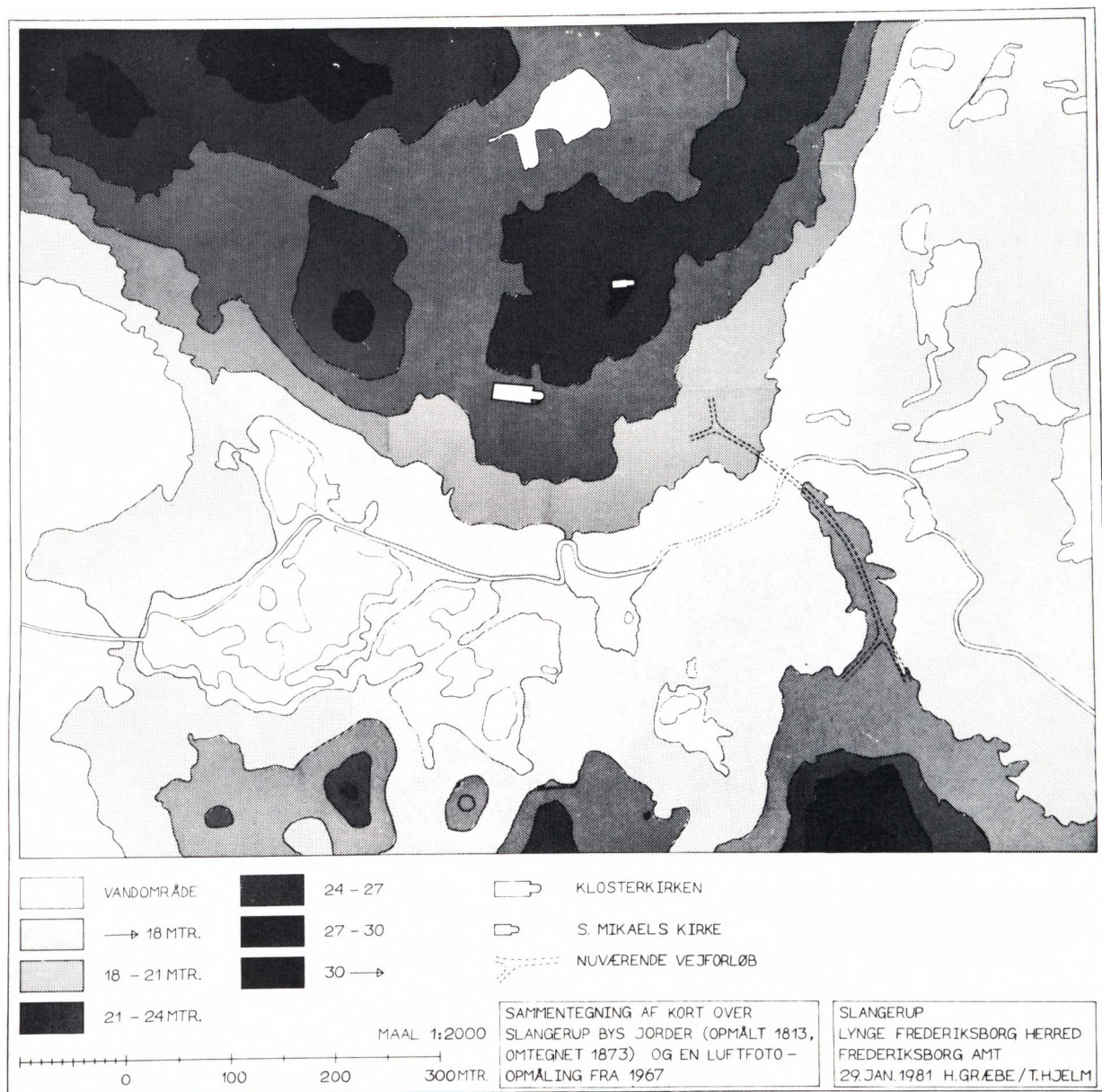

Fig. 7. Sammentegning af kort over Slangerup bys jorder (opmålt 1813, omtegnet 1873) og en luftfotografering fra 1967. Januar 1981 H. Græbel/T. Hjelm.

blot en kirkeplan. Dem er der så mange af, og vedhæftet netop de samme problemer, isolerede, sorttegnede kirkeplaner på hvidt papir. Udvejen af dette dødvande for kirkearkæologien ligger i at gå uden for med udgravningerne. Af naturlige grunde lader dette sig normalt ikke gøre i kirkens umiddelbare omgivelse, men med lovgivningen er der skabt mulighed for at føre en vis kontrol med hvad der sker udenfor kirkegårdsmuren, og ingen forhindrer i øvrigt, at der træffes aftaler om små prøvehuller rundt omkring i haver og gårde. Hensigten er ikke her at foretage egentlige udgravninger, men blot sonderinger med registrering af fundene. Dette er nødvendigt, hvis kirkerne skal sættes ind i en sammenhæng ud over den rent kirkelige, og det kunne for Slangerups vedkommende give en i hvert fald teoretisk mulighed for, at følge bebyggelsens spredning fra storgården og forhåbentlig op ad bakken til Mikalskirken på toppen. Måske kunne det også give en antydning om, hvor byens første kirke før basilikaen har stået. Hvis da ikke kongsgården og dens kirke trods alt danner udgangspunktet for hele bebyggelsen.

Noter

1. Jessen 1922 s. 289-309. Stenen går almindeligvis under betegnelsen »kalktuf«, engelsk: calcareous tufa. Benyttet som bygningsmateriale, se Kornerup 1870 s. 145-151; Krins 1968 s. 108 og note 527-532.
2. Olsen 1960.
3. »Danmarks Kirker« (C.G. Schultz) Københavns amt 3, s. 1283-1285.
4. Krins 1968 s. 50-51. I sin disputats Die frühen Stein-Kirchen Dänemarks bringer Krins monografier af de enkelte kirker samt en systematisk gennemgang af enkeltformer og diskuterer forholdene vedrørende de ældste stenkirker.

5. Se herom sammenfattende i Krins 1968 s. 11-12 med kildehenvisninger.
6. »Danmarks Kirker«, Københavns amt 1, s. 58ff.
7. Krins 1968 s. 56-57.
8. Olsen 1972.
9. Krins 1968 s. 38-42.
10. Nørlund 1944 s. 291. De nyfundne kalkmalerier er gengivet i Nationalmuseets Arbejdsmark 1980 s. 45.
11. Starup kirke i »Danmarks Kirker«, Haderslev amt 1. – Starup, Tamdrup og Asmild er behandlet i Krins 1968. Nye udgravninger i Asmild, se Vellev 1978.
12. »Danmarks Kirker« (Kield de Fine Licht), Århus amt 3, s. 1036-1037.
13. Kirken vides at være bygget af Trued Litle, der skænkede jord til Sorø kloster ved Absalons mellemkomst. Se Nørlund 1927 s. 141-170.
14. Om frådstenskirkerne, se Beckett 1924 s. 39-53; samt »Danmarks Kirker«, Frederiksborg amt.
15. Nørlund 1944 s. 12 fremsætter den samme formodning ved hjælp af kalkmalerierne.
16. Slangerup er senest beskrevet i »Danmarks Kirker« (Elna Møller), Frederiksborg amt 3. Klosterkirken s. 2119-2134.
17. Sundbo 1931.
18. Lorenzen 1941 s. 189-197 og Tavle XXXVI, XXXVII.
19. »Danmarks Kirker« (Elna Møller), Frederiksborg amt 3. S. Mikals kirke s. 2023 ff.
20. Skuldelev i »Danmarks Kirker« (Hugo Johannsen), Frederiksborg amt 4, s. 2575ff.

Litteratur

- Beckett, F.: Danmarks Kunst 1. København 1924.
- Danmarks Kirker: Københavns amt 1, 3. Frederiksborg amt 3, 4. Sorø amt 1, Haderslev amt 1. Århus amt 3.
- Jessen, K.: Skandinaviske Kalktuffer, Naturens Verden, 6. årg., København 1922.
- Kornerup, J.: Materialet i de ældste danske Kirker, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. København 1870.

Krins, H.: Die frühen Steinkirchen Dänemarks. Dissertation. Hamburg 1968.

Lorezen, Vilh.: De danske cistercienserklostres bygningshistorie. København 1941.

Nørlund, P.: Jorddrotter på Valdemarstiden. Festskrift til Kr. Erslev fra danske historikere. København 1927.

Nørlund, P. & E. Lind: Danmarks romanske kalkmalerier. København 1944.

Olsen, O.: St. Jørgensbjerg Kirke, Arkæologiske Undersøgelser i Murværk og Gulv. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. København 1960.

Samme: Sankt Mikkel i Slagelse, Om en nyfunden 1000-talskirke og dens forhistorie. Nationalmuseets Arbejdsmark 1972.

Sundbo, A.: Frederikssunds og købstaden Slangerups historie 1. Hillerød 1931.

Vellev, J.: Stifterinden. Skalk nr. 6 1978.